নোট : ১

অৰ্থনীতি আৰু সমাজ
খ্ৰীঃপূঃ ৩০০ ৰ পৰা খ্ৰীঃ ৩০০ লৈকে

খ্ৰীঃপূঃ ৩০০ ৰ পৰা খ্ৰীঃ ৩০০ লৈকে বিস্তৃত সময়ছোৱাত ভাৰতত কেইবাটাও ৰাজবংশই ৰাজত্ব কৰিছিল। এই সময়ছোৱাত বেছিভাগ লোকৰ জীৱিকাৰ প্ৰধান উৎস আছিল কৃষি। কৃষিকাৰ্যত লোহাৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত উন্নত আহিলাৰ ব্যৱহাৰ, জলসিঞ্চন ব্যৱস্থা আদিয়ে কৃষিভিত্তিক অৰ্থনীতি সম্প্ৰসাৰণত বিশেষ অৰিহণা যোগাইছিল।

* কৃষিভিত্তিক অৰ্থনীতিৰ সম্প্ৰসাৰণ : উৎপাদন সম্পৰ্কীয়

কৌটিল্যৰ 'অৰ্থশাস্ত্ৰ', মেগাস্থেনিছৰ 'ইণ্ডিকা', সমসাময়িক জৈন, বৌদ্ধ, তামিল সাহিত্য প্ৰত্নতাত্ত্বিক সমল আদিয়ে মৌৰ্য যুগৰ কৃষিভিত্তিক অৰ্থনীতিৰ বিষয়ে সবিশেষ জনাত সহায় কৰে। এই যুগৰ অৰ্থনীতি মূলত কৃষিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আছিল। কৃষি প্ৰধানকৈ বৰষুণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আছিল যদিও জলসিঞ্চন ব্যৱস্থাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। মৌৰ্য, কুষাণ, সাতবাহন আদি ৰজাসকলে কৃষিত জলসিঞ্চন ব্যৱস্থাৰ প্ৰয়োগ কৰি ইয়াৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু বিকাশত বিশেষ অৰিহণা যোগাইছিল। খ্ৰীঃপূঃ তৃতীয় শতিকা অৰ্থাৎ মৌৰ্য যুগৰ পৰাই কৃষিকাৰ্যত লোহাৰ উন্নত মানৰ নাঙল, কুঠাৰ, কোৰ, কাঁচি আদি ব্যৱহাৰৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। লোহাৰ দ্বাৰা বনোৱা আহিলাৰে বন জঙ্গল চাফা কৰি কৃষিৰ বাবে উপযুক্ত কৰি তোলা হৈছিল। মেগাস্থেনিছৰ লেখনিৰ পৰা জনা যায় যে, নতুন ঠাই মুকলি কৰি বা চন পৰা মাটিত প্ৰয়োজনীয় সা-সুবিধাৰ ব্যৱস্থা কৰি সেয়া শূদ্ৰ বা দাস জাতিৰ কৃষকসকলৰ তত্ত্বাৱধানত ৰখা হৈছিল। প্ৰত্যেকটো পথাৰৰ মাটি খাল বা নলাৰ দ্বাৰা চিহ্নিত কৰা হৈছিল। উৎপাদিত খাদ্য শস্যৰ ভিতৰত ধান, গম, যৱ আদিয়ে প্ৰধান আছিল। ইয়াৰ উপৰিও নানা ধৰণৰ দাইল, সৰিয়হ, জলকীয়া,

ফলমূল প্ৰভৃতিৰ খেতি কৰা হৈছিল। মগধ আৰু গংগা যমুনা উপত্যকাত ধান আৰু মহাপাট খেতি ব্যাপক আছিল। পশ্চিম ভাৰতত গমৰ খেতি কৰা হৈছিল। মেগাস্থেনিছৰ মতে দুবাৰকৈ খেতি কৰা হৈছিল। চৰকাৰে জলসিঞ্চনৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া বাবে কৃষিৰ উৎপাদন যথেষ্ট বৃদ্ধি পাইছিল। জুনাগড় লিপিৰ পৰা জনা যায় যে সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ গৰ্ভনৰ পুষ্যগুপ্তই কাথিয়াৱাৰত নিৰ্মাণ কৰা সুদৰ্শন জলাধাৰে সৌৰাষ্ট্ৰ - কাথিয়াৱাৰ অঞ্চলত কৃষিক্ষেত্ৰৰ সম্প্ৰসাৰ আৰু উন্নয়নত ইন্ধন যোগাইছিল। মৌৰ্য যুগত গো-পালন কৃষি অৰ্থনীতিৰ এটা ডাঙৰ স্তম্ভ স্বৰূপ আছিল। মেগাস্থেনিছে পশুপালনক কৃষি অৰ্থনীতিৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ হিচাপে উল্লেখ কৰিছে। 'মিলিন্দ পঞহো' নামৰ গ্ৰন্থখনৰ পৰা ইণ্ডোগ্ৰীক যুগত প্ৰচলিত ৮ প্ৰকাৰৰ কৃষি পদ্ধতিৰ বিষয়ে উল্লেখ পোৱা যায়। প্ৰত্নতত্ত্ববিদসকলে তক্ষশীলা আৰু সাঁচীত খনন কাৰ্য চলাই কৃষিকাৰ্যত ব্যৱহৃত কিছুমান আহিলা যেনে কুঠাৰ, কাঁচি, নাঙলৰ ফাল আদি উদ্ধাৰ কৰে। কলিংগৰ ৰজা খাৰবেলাৰ হাতীগুম্ফা শিলালিপিৰ পৰা জনা যে উত্তৰ ভাৰতৰ দৰে কলিংগতো কৃষি অৰ্থনীতিৰ বিস্তাৰ সাধন হয়। খাৰবেলাই তেওঁৰ ৰাজত্বৰ পঞ্চম বছৰত নন্দ ৰজাৰ দিনত নিৰ্মিত ৩০০ বছৰ পুৰণি তানাসুলি জলাধাৰৰ পৰা খাল খনন কৰি কলিংগৰ ৰাজধানীলৈকে জলসিঞ্চনৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। এই ব্যৱস্থাই কৃষকৰ উন্নয়নত বিশেষ অৰিহণা যোগাইছিল। দক্ষিণ ভাৰতৰ তুলনাত কলিংগৰ কৃষি অৰ্থনীতি আগবঢ়া আছিল। কুষাণ যুগতো কৃষি ব্যৱস্থাৰ উন্নতি পৰিলক্ষিত হয়। কুষাণ যুগৰ লিপিসমূহত জলসিঞ্চনৰ বাবে পুখুৰী খননৰ উল্লেখ পোৱা যায়। সাতবাহন যুগত কৃষি, শিল্প, বাণিজ্য আৰু উপনিবেশ বিস্তাৰ এই চাৰিটা প্ৰকাৰৰ যোগেদি অৰ্থনৈতিক উন্নতি হৈছিল। এই যুগত দাক্ষিণাত্য অঞ্চলত নাঙলেৰে খেতি চহাই প্ৰচুৰ পৰিমাণে বিভিন্ন শস্য উৎপাদন কৰা হৈছিল। সাতবাহনসকলে বিভিন্ন ধৰণৰ মচলা, ৰেচম আদিৰ উৎপাদন কৰি বিদেশলৈ ৰপ্তানি কৰিছিল। কৃষিত জলসিঞ্চন ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন হৈছিল। সাতবাহন ৰজা পুলুময়ীৰ ৰাজত্বকালত এটা বৃহৎ জলাধাৰ

তৈয়াৰ কৰা হৈছিল বুলি জনা যায়। দ্বিতীয় শতিকাত
সাতবাহন ৰজা গৌতমী পুত্ৰ সাতকৰ্ণীয়ে বৌদ্ধ ভিক্ষুসকলক
ভূমিদান কৰিছিল। জনৱসতি অকণ আৰু নগৰক দুয়োখনৰ
ভূমি দান কৰিছিল। ভূমি দানৰ মূল উদ্দেশ্য আছিল
কৃষি ভূমিৰ সম্প্ৰসাৰণ যাতে অধিক শস্য উৎপাদন কৰা
বনাঞ্চলৰ ওচৰে পাঁজৰে বাস কৰা জনজাতীয় লোকসকলে
কেৱল কৃষিক্ষেত্ৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি জীৱিকা নিৰ্বাহ
কৰিছিল। ফলত কৃষি পদ্ধতি কিছুমান অঞ্চলত আগৰণুৱা
হৈ আছিল। অৱশ্যে ব্ৰাহ্মণসকলৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱৰ ফলত
তেনে ঠাইত উন্নত কৃষি পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰি অধিক
শস্য উৎপাদন কৰা হৈছিল। ডি ডি কোশাম্বীয়ে উল্লেখ
কৰিছে যে ভূমিস্বত্ব দান কাৰ্যই জনৱসতি বিস্তাৰৰ লগতে
কৃষি ক্ষেত্ৰৰ সম্প্ৰসাৰণত প্ৰভূত অৰিহণা যোগাইছিল।
সংগম তথা প্ৰাচীন তামিল সাহিত্যসমূহৰ পৰা জনা যায়
যে দক্ষিণ ভাৰতীয় লোকসকল অন্যান্য বৃত্তিৰ লগতে
কৃষিকাৰ্যতো জড়িত আছিল। কাবেৰী সংলগ্ন এলেকাৰ
ভূমি সমূহ যথেষ্ট সাৰুৱা আছিল। তামিলনাডু আৰু
দক্ষিণৰ কিছুমান অঞ্চলত কোৰ আৰু নাঙলৰ অস্তিত্ব
পোৱা যায়। ই প্ৰমাণ কৰে যে তেওঁলোক কৃষিৰ লগত
জড়িত আছিল। দক্ষিণ ভাৰতত উৎপাদিত কৃষিজাত সামগ্ৰীৰ
ভিতৰত অন্যতম আছিল নানাবিধৰ মচলা, আলুক, হালধি,
ধান, কুঁহিয়াৰ আদি বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ শস্য আৰু ফলমূল।
উত্তৰভাৰতত বাৰ্লি আৰু গম প্ৰচুৰ পৰিমাণে উৎপাদন হোৱাৰ
বিপৰীতে দক্ষিণ ভাৰতৰ প্ৰধান উৎপাদিত সামগ্ৰী আছিল
ধান, বাজি, জালুক আৰু কুঁহিয়াৰ। কেৰেলাত প্ৰচুৰ পৰিমাণে
মচলা জাতীয় সামগ্ৰী যেনে জলকীয়া, ইলাচি, আদা, ডালচেনি,
কিচমিচ, বাদাম আদি উৎপাদিত হৈছিল, যিবোৰ ইজিপ্তলৈ
ৰপ্তানি কৰা হৈছিল। প্লিনিৰ 'Natural History' আৰু
অজ্ঞাত লিখকৰ দ্বাৰা গ্ৰীক ভাষাত ৰচিত "Periplus of
the Erythreaean Sea" নামৰ গ্ৰন্থখনে কেৰেলাত বিভিন্ন
ধৰণৰ মচলা জাতীয় সামগ্ৰী প্ৰচুৰ পৰিমাণে উৎপাদনৰ প্ৰমাণ
দিয়ে। হিমালয়ৰ পশ্চিম অঞ্চলত প্ৰচুৰ পৰিমাণে বিভিন্ন
ফলমূল যেনে - আম, কিচমিচ, বাদাম আদি উৎপাদন
হৈছিল। প্লিনিৰ বৰ্ণনাৰ পৰা ভাৰতত কঁপাহ উৎপাদনৰ

বিষয়েও জনা যায়। এইদৰে দেখা যায় যে খ্রীঃ পূঃ ৩০০ ৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ৩০০ খ্রীঃ লৈকে বিস্তৃত সময়ছোৱাত ভাৰতীয় অৰ্থনীতি বহু পৰিমাণে কৃষিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আছিল। কৃষি কাৰ্যত লোৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত উন্নত মানৰ যন্ত্ৰপাতিৰ ব্যৱহাৰে কৃষি অৰ্থনীতিত নতুন বিপ্লৱৰ সূচনা কৰিছিল। কৃষিত জলসিঞ্চন ব্যৱস্থাৰ প্ৰয়োগৰ ফলত খেতিবাতি নদন-বদন হৈছিল। সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতৰ লগতে মধ্য আৰু দক্ষিণ ভাৰতত কৃষি কাৰ্যৰ সম্প্ৰসাৰণে সাম্ৰাজ্যৰ অৰ্থনৈতিক ভেটি মজবুত কৰি তুলিছিল। পৰৱৰ্তী ৰজা সকলৰ ভূমিদান ব্যৱস্থাই কৃষি অৰ্থনীতিৰ সম্প্ৰসাৰণত বিশেষ অৰিহণা যোগাইছিল যদিও ই যে সামন্তবাদৰ উত্থানত সহায় কৰিছিল।